

ÇAĞDAŞ KAZAKİSTAN'IN EKONOMİ POLİTİĞİ VE TÜRKİYE'NİN YERİ

Mehmet DİKKAYA* & Ali BORA**

ÖZET

Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasından sonra bağımsızlığı izleyen yıllarda Kazakistan, hem ulusal ekonominin yeniden inşası, hem küresel ve bölgesel politikalar aracılığıyla küresel sistemle bütünleşme açısından önemli mesafeler kat etmiştir. Bunun için öncelikle ülkede piyasa ekonomisi kurumlarının inşası noktasında kararlı politikalar izlenmiş, küresel ekonomik sisteme entegre olmak için kararlı bölgesel ve global inisiyatifler geliştirilmiştir. Bu bağlamda uluslararası organizasyonlar içerisinde üstlenilen aktif rol, uluslararası sermaye açısından ülkenin cazip hale getirilmesine yönelik atılan adımlar ve dış politikada birden çok vektörlü açılımların gerçekleştirilmesi ülkenin 15 yıllık bağımsızlık macerasının ana hatlarını oluşturmaktadır. Rusya ile tarihten gelen ortaklık çizgisini ihmal etmeden ABD, AB, Çin ve Türkiye gibi küresel ve bölgesel aktörlerle gelişen üst düzey ilişkiler, bu durumun çeşitli yansımalarıdır. Türkiye-Kazakistan ilişkilerinin bu süreç içerisinde almış olduğu yol, ortak tarih

Anahat Kelimeler: Kazakistan, Ekonomik Dönüşüm, Piyasa Ekonomisi, Dış İlişkiler, Piyasa Ekonomisi, Türkiye, Kazakistan

GİRİŞ

Kazakistan'ın uluslararası ekonomi politiği ile ilgili genel bir değerlendirme sunmaktadır. Bu bağlamda çalışma, coğrafi olarak birbirine oldukça ayrı düşen 1991 yılında kazanılan bağımsızlıktan bu yana gerek piyasa ekonomisi kurumlarının verleşmesi, gerek dış ekonomik ilişkilerin çeşitlenmesi, gerekse de azaltılabilecek etkileşim için özel bir alana bulunmaktadır.

Sovyet-sonrası cumhuriyetler içinde dikkat çekici bir farklılık göstermektedir. Ekonomik ve politik dönüşüm süreci tamamlandıktan sonra bu ülkenin tarih boyunca hiç olmadığı şekilde büyük bir piyasa ve bölgesel aktör olacağı daha şimdiden öngörülebilmektedir.

Yrd. Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, İİBF İktisat Bölümü Öğretim Üyesi

** Dr. Orta Asya Uzmanı

Küresel sistemle bütünleşme açısından Orta Asya'daki diğer devletlere kıyasla daha şanslı ve daha istekli görünen ülkenin bu noktaya ulaşmasında politik istikrar, enerji kaynaklarının bolluğu ve dışa açık bir gelişme modelinin başarıyla uygulanması gerekmektedir.

Bu çalışma, çağdaş Kazakistan'ın uluslararası ekonomi politik açısından gelişen önemine atıfta bulunarak gelecek için öngörüler yapmaktadır. Bunun için, ilk önce ekonomik ve politik dönüşüm sürecinin geliştiği evreler incelenecek, ardından bölgesel ve küresel ekonomik / politik gelişmeler ışığında gelecekle ilgili perspektiflere yer verilecektir. Son olarak, Kazakistan-Türkiye ilişkilerinin çağdaş Kazakistan'ın küresel sistemle bütünleşmesi üzerindeki etkileri analiz edilecektir.

1. Ekonomik ve Politik Transformasyon

1.1. Ekonomik Dönüşümü Etkileyen Unsurlar

Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra yeni bağımsız devletlerin niteliğinin ne olacağı önem kazanmıştır. Bu süreç Orta Asya'da yer alan eski Sovyet cumhuriyetleri için oldukça zor geçmiştir. Bu zorluk, coğrafi ve ekonomik konumdan daha çok bağımsız bir devlet geleneğine sahip bulunmama faktörü ile ilgili olmuştur.¹ Böyle bir zeminden fazlasıyla nasibini alan Kazakistan, Sovyet döneminde elde ettiği tecrübelerle dayanarak ve bunları çağdaş ihtiyaçlarla geliştirerek oldukça özgün bir ekonomik ve politik gelişme modeli sergilemiştir.

On beş yıldan uzun zamandır devam eden ekonomik reformlar, temelde tekel kurumların tasfiyesi, özelleştirme ve fiyat liberalizasyonun tamamlanması, borçların yeniden yapılandırılması, ticarete ve bankacılıkta piyasa normlarının yerleşmesi gibi gelişmelerle sonuçlanmıştır.² Piyasa reformlarının kararlılıkla uygulanmasını izleyen yıllarda ülke küresel yatırımcılar için cazip bir yatırım alanı olmaya başlamış ve bu açıdan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) içinde ilk sıralara yükselmiştir. Bu süreçte izlenen ve büyük oranda başarı sağlanan ekonomik ve sosyal reformlar sonucunda Avrupa ve ABD tarafından Kazakistan BDT içindeki tek 'piyasa ekonomisi' olarak adlandırılmaya başlamıştır. Bunu takip eden süreçte uluslararası yatırım değerlendirme kuruluşları (Moddy's gibi) tarafından (yine BDT ülkeleri arasında) en yüksek derecede ilgiye mazhar olmuştur.³ Böyle bir uluslararası ortamda

¹ Aksana Beniaminovna Reznikova, "Rasiya, Turtsiya i İran vı Sentralni Azii", *Mirovaya Ekonomika i Mejdunarodniye Atnaşeniya*, Ocak 1997, s. 56.

² Alan P. Larson, "Kazakhstan: Finishing Transformation", *The DISAM Journal*, Güz 2003-Kış 2003, s. 22.

³ Imangali Tasmağanbetov, "Kazakhstan: From a Strategy of Survival to a Strategy of Prosperity", *American Foreign Policy Interests*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2005, s. 34.

Kazakistan'ın, 1990'ların başında yaşamış olduğu sosyo-ekonomik kriz ortamı doğal olarak ortadan kalkmıştır.

Kazakistan'ın yeni hegemonik güçlerle yaptığı işbirliği ve gelişme hamlesi tarihten bağımsız olarak açıklanmamalıdır. Gerçekten Orta Asya halkları içinde Çarlık Rusya'sı ile en hızlı bütünleşen bölge de Kazak toprakları olmuştur.⁴ Bu hızlı eklemlemede Özbek hanlıkları ile eskiden beri devam eden rekabetin etkisi olmuşsa da (halen de bölgesel liderlik açısından Kazak ve Özbekler arasında yaşanan çekişme bu tarihsel yargıyı desteklemektedir) hanlıklar dönemindeki şartlardan bağımsız olarak bölgesel aktörlerden ziyade küresel aktörlerin etkinliğinin daha yoğun olduğu küresel ekonomi-politik açılarından aktörler ve rollerinde önemli bir değişim meydana gelmiştir. Bölgesel rekabet açısından 19. yüzyıl şartları tamamen tersine dönmüş ve 1990'larda Sovyetler Birliği dağıldığında BDT cumhuriyetlerinin iktisadi potansiyelleri açısından Kazakistan, Rusya ve Ukrayna'dan sonra üçüncü sırada yer almıştır.⁵ Bu tarihsel perspektiften bakıldığında ve geçiş döneminin ilk yıllarında enerji rezervlerinin kesinleşmemiş olduğu da dikkate alındığında çağdaş dönemde yakalanmış olan sosyo-ekonomik gelişme çizgisi çok şaşırtıcı görünmeyebilir. Fakat Kazakistan'a göre daha az şanslı olmayan başka benzer ülkelerdeki (Özbekistan ve Türkmenistan gibi) zayıf gelişme trendi, bu ülkenin özel olarak mercek altına alınmasını gerektirmektedir.

Pek çok eski sosyalist ülkede görüldüğü gibi Kazakistan'da, yatırım ortamının zayıflamasına neden olan ve Sovyet bürokratik mirası olarak nitelenebilen, iş ortamını beklendiği gibi geliştirmeyerek yavaşlatan unsurların da var olduğu inkâr edilemez. Buna rağmen güçlü bir başkanlık sistemine sahip olan ülkede politik istikrar kararlı ekonomik politikalarla birleşerek ekonomik gelişmenin önünü açmıştır.⁶ Bu bağlamda 2000–2004 yılları arasında reel GSMH artışı yıllık ortalama % 10'un üzerinde gerçekleşmiş, petrol ve maden üretimine dayalı endüstriyel hâsıla toplam sanayi üretiminin yarısını aşmıştır. Bu yıllar arasında özellikle ham petrol ve doğal gaz üretimi yaklaşık olarak iki kat artış göstermiştir. Aynı dönemde ortalama reel ücretlerin de % 50 artış göstermesi ve 2004 yılı itibarıyla kişi başına düşen milli gelirin 2.700 dolara ulaşmış olması⁷ ekonomik gelişmenin refah etkilerini

⁴ Zharmukhamed Zardykhan, "Kazakhstan and Central Asia: Regional Perspectives", *Central Asian Survey*, Cilt: 21, Sayı: 2, 2002, s. 167.

⁵ Lester Thurow, "Komünizmden Kapitalizme Geçiş", *Küresel Rekabet*, (Çev. Mustafa Özel), (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), s.133.

⁶ Nurettin Can, "The Impact of Small Businesses on the Economic Development of Kazakhstan", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 17, 2003, s. 34–35.

⁷ International Monetary Fund, *Republic of Kazakhstan: Statistical Appendix*, IMF Country Report, Sayı: 05/239, Temmuz 2005.

gözlemlene şansı vermektedir. Bir sonraki yılda (2005) kişi başına düşen GSYİH 2.930 dolara yükselmiş, yıllık büyüme oranı da % 10 civarında gerçekleşmiştir.⁸

Aynı şekilde enflasyonun dizginlenmesinin, Kazakistan'ın son on yılda gözlemlenen makro ekonomik performansı üzerinde büyük etkisi olduğu söylenebilir.⁹ Bu bağlamda, 2000 yılında 1,3 milyar dolar değerinde olan doğrudan yabancı yatırım girişi düzenli bir şekilde artarak 2004'de 5,5 milyar dolara yükselmiştir. Ülkedeki en önemli yatırımcılar olan ABD, İngiltere ve Çin daha ziyade madencilik sektörüne yatırım yapmayı tercih etmektedir.¹⁰ 2005 yılında da cazip bir yabancı yatırım alanı olarak görülen ülkede, net doğrudan yabancı yatırım oranı GSYİH'nın % 9,5'i gibi büyük bir oranda ortaya çıkmıştır.¹¹ Büyük yabancı yatırımcı ülkelerle sıkı ekonomik ve politik ilişkiler de kurabilen Kazak yönetici elitleri hem cari ihtiyaçların karşılanmasında hem de bölgesel ve küresel politik bağların güçlendirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. 2005 yılı için Kazakistan'a ait bazı sosyo-ekonomik verilerin yer aldığı Tablo 1, bağımsızlığı takip eden 15 yılda elde edilen sonuçlarla ilgili küçük bir gözlem yapma şansı vermektedir.

⁸ (<http://www.worldbank.org.kz>)

⁹ International Monetary Fund, *Republic of Kazakhstan: Selected Issues*, IMF Country Report, Sayı: 05/240, Temmuz 2005, s. 35.

¹⁰ International Monetary Fund, *Republic of Kazakhstan: Statistical Appendix*, s. 29

¹¹ (<http://www.worldbank.org.kz>)

Tablo 1. Kazakistan için Bazı Sosyo-Ekonomik Veriler (2005 Yılı)

Toplam nüfus (milyon kişi)	15.1
Yıllık nüfus artış hızı (yüzde)	0.9
Ortalama yaşam süresi (kadınlar için)	71.1
Ortalama yaşam süresi (erkekler için)	60.1
Fakirlik oranı (satın alma gücü ile) (nüfusun yüzdesi)	17.1
GSYİH (cari fiyatlarla, milyar dolar)	56.09
GSYİH büyüme oranı (yıllık, yüzde)	9.4
Kişi başına GSYİH (cari, dolar)	2930
Tüketici fiyatları indeksi (yıllık, yüzde)	7.6
Net doğrudan yabancı yatırım girişi (GSYİH'ya oranı)	9.5
Toplam işsizlik (toplam işgücünün yüzdesi)	8.8
Bir işe başlamak için gereken süre (gün)	24
İnternet kullanıcıları (her bin kişi için)	27

Kaynak: World Development Indicators (2006); (<http://www.worldbank.org.kz>)

Kazakistan'a yönelen doğrudan yatırımların özellikle 1996'dan sonraki dönem açısından ekonomik gelişme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu görülmektedir.¹² Bu bağlamda stratejik enerji yatırımlarının devam etmesinin ekonomik dönüşümün tamamlanması üzerindeki etkisi açık olacaktır.

1.2. Politik Dönüşüm Süreci

Politik dönüşüm açısından, Orta Asya'daki diğer devletlerle (Kırgızistan dışında) karşılaştırıldığında Kazakistan'da daha güçlü bir muhalefet geleneği oluşmuş ve bu gelenek başarılı reformist sonuçların elde edilmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda Özbekistan ve Türkmenistan'daki demokrasi deneyimleri ile karşılaştırma yapılması durumunda Kazakistan açısından oldukça iyi bir tablo ile karşılaşılmaktadır. Kırgızistan ile mukayese halinde ise, demokratik reformlar daha ileri düzeyde olduğu için benzer şeyler söylenemez. Ancak yine de Kırgızistan örneğinde bile demokrasinin geleceğine kuşku ile bakılmaktadır.¹³ Özbek ve Türkmen seçenekleri özellikle Özbekistan'da yaşanan son olaylar (Andican olayları) demokratik

¹² Vildan Serin & Elif Yüksel, "Foreign Direct Investment Flows in Kazakhstan: The Role of Energy Sector", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 25, 2005, s. 16.

¹³ Barbara Junisbai & Azamat Junisbai, "The Democratic Choice of Kazakhstan: A Case Study in Economic Liberalization, Intraelite Cleavage, and Political Opposition", *Demokratizatsiya*, Cilt: 13, Sayı: 3, Yaz 2005, s. 388-389.

reformların en azından orta vadede bu ülkelerde söz konusu olmayacağını ortaya koymuştur.¹⁴ Tacikistan açısından yapılan değerlendirmelerde bu ülkenin politik belirsizlikler nedeniyle çoğunlukla değerlendirme dışı tutulduğu görülmektedir.¹⁵ Bu bağlamda bazı eski Sovyet cumhuriyetlerinde (Ukrayna, Gürcistan ve Kırgızistan'da) yaşanan ve farklı renklerle isimlendirilen devrimlerin kısa vadede beklenen sonuçları vermemesi nedeniyle Orta Asya bölgesi bir süre daha 'diktatörlük demokrasileri' tecrübelerini yaşamaya devam edecek gibi görünmektedir.

Yine de Kazak, Kırgız ve Tacik yönetimlerinin 'yumuşak diktatörlük', Özbek ve Türkmen devletlerinin ise 'sert diktatörlük' olarak sıkça tanımlandığı görülmektedir.¹⁶ Kazakistan'da politik partilerin (eski komünistlerden oluşan sosyalist parti dâhil) yasal olarak tanındığı ve politik süreçte yer almasına izin verildiği görülmektedir. Buna rağmen ülkede politik tutuklamalara rastlanması, Kazakistan'daki anti-demokratik ortam ile ilgili gözlem yapma şansı vermektedir. Hem Kazakistan, hem Kırgızistan'da muhalefet guruplarının politik etkilerinin sınırlı olduğu görülmektedir. Üstelik Kazak Devlet Başkanı, politik bir kişilik olarak eski komünist bürokrasi ile birlikte her alanda düşünceleri tartışılmaz bir lider görünümündedir. Onun bu tartışılmaz kişiliğini pekiştiren faktörlerden birisi toplumu oluşturan kesimlerin pek çoğunun desteğini alabilmesinden kaynaklanmaktadır.¹⁷ Demokrasinin yavaş geliştiği Kazakistan'da, yukarıda belirtildiği gibi, 'sert diktatörlük' altında yönetilen iki ülkeyle karşılaştırıldığında düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü gibi alanlarda görülen özgürlük ortamı bu ülkenin Kırgızistan'la birlikte ayrı bir yerde tutulmasını gerektirmektedir.

USAID projesi çerçevesinde 1990'larda demokratik reformların desteklenmesi amacıyla yapılan yardımlar bölgede suni demokrasilerin oluşmasından öte bir sonuç doğurmadığı için bu konuda ABD'nin bölgeye yönelik tavrı temel belirleyici faktör olacaktır. Özellikle 11 Eylül trajedisini yaşadktan sonra Orta Asya petrollerine ilgisi daha da artmış olan ABD için¹⁸ enerji ve demokrasi arasında oluşacak bir ikilemden

¹⁴ Turgut Demirtepe, "Orta Asya'da Radikalizm, Otokrasi ve Terör", İhsan Bal (Der.), *Terörizm: Terör, Terörizm ve Küresel Terörle Mücadelede Ulusal ve Bölgesel Deneyimler*, (Ankara: USAK Yayınları, 2006), s. 273-280.

¹⁵ Örneğin Bkz. Yılmaz Bingöl, "Nationalism and Democracy in Post-Communist Central Asia", *Asian Ethnicity*, Cilt: 5, Sayı: 1, February 2004, s. 45.

¹⁶ Mehmet Seyfettin Erol, "Orta Asya'da Güvenlik Sorunları", *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, Yıl:1, Sayı:1, Güz 2004, s. 105-108; Alexander Warkotsch, "The European Union and Democracy Promotion in Bad Neighbourhoods: The Case of Central Asia", *European Foreign Affairs Review*, Cilt: 11, Sayı: 4, 2006, s. 510.

¹⁷ Yılmaz Bingöl, "Nationalism and Democracy in Post-Communist Central Asia", s. 49.

¹⁸ Doulatbek Khidirbekughli, "U.S. Geostrategy in Central Asia: A Kazakh Perspective", *Comparative Strategy*, Cilt: 22, Sayı: 2, Nisan 2003, s. 162.

ilkinin belirginlik kazanacağı söylenebilir. ABD'nin, Kazakistan'da demokratik kurumların inşasında oynamış olduğu aktif rol, ikili ilişkilerde sürekli vurgulanmakta ve uluslararası kuruluşların bu ülkede işleyen bir demokrasi kurma yönündeki faaliyetleri desteklenmektedir.¹⁹ Avrupa Birliği de (AB) benzer şekilde Orta Asya'da 'iyi yönetim' ilkesi çerçevesinde demokratik kurumların inşası için çaba göstermektedir. Bu çerçevede, AB'nin 'Politika Öneri Programı' içerisinde Kazak, Kırgız ve Tacik hükümetlerine 2001–2003 yılları arasında yıllık yaklaşık 1 milyon Euro tahsis etmiştir. Aynı şekilde, AB'nin eski Sovyet cumhuriyetlerine yönelik teknik yardım programı olan TACIS programı eksenli olarak uzun zamandır devam eden yardım ve işbirliğinde 2006 yılı içerisinde Kazakistan'a 13 milyon Euro tahsis edildiği görülmektedir.²⁰ Bölgede liberal ve demokratik bir yönetim tarzını inşa etmek için yapılan bu yardımlar ekseninde pek çok uluslararası kuruluş temsilcileri ve Batı kaynaklı sivil toplum kuruluşları faaliyet göstermektedir.

Nazarbayev'in Eylül 2006'da Washington'a yaptığı ziyaret, ABD'nin bölgede Özbekistan'ı kaybetmesi ve Kırgızistan'ın Rusya'ya yönelmesi sebebiyle artık Kazakistan'da demokrasi söylemini çok fazla dile getirmeyerek reel politikayı esas almasına neden olmuştur. Kazak liderin Washington gezisi son yıllarda ikili ilişkileri belirleyen önemli dönemeçlerden birisi olarak görülmektedir. Bu ziyaret, özellikle iki taraflı ekonomik ilişkilerin ön plana çıktığı konular başta olmak üzere, Afganistan'daki durum gibi bölgesel sorunlarda ortak düşüncelerin bulunduğu altının çizildiği sıcak bir ortamda geçmiş ve Nazarbayev'in ABD'nin tam desteğini almasıyla sonuçlanmıştır.²¹

Aslında, bağımsızlıktan bu yana gelişen ABD-Kazakistan ilişkileri ABD'nin bu ülkede demokrasi ve sivil toplumu geliştirmesi ekseninde seyretmiştir. 2004 yılında yapılan parlamento seçimleri, bazı kısıtlılıklara rağmen bu yolda atılan önemli adımlardan birisini oluşturmuştur. Şubat 2005'te Nazarbayev'in, sosyal, politik ve ekonomik olarak ülkenin Batı standartlarına ulaşacağı yönündeki vaatleri ve daha az merkezîyetçi politikalar izleyeceğine dair açıklamaları ülkenin bu yoldaki gelişim çizgisini göstermektedir.²² Sovyet mirası tarafından zemini oluşturulan, bağımsızlıktan sonra uluslararası ortamdan etkilenmeye devam eden ve büyük oranda ılımlı çizgide devam eden politik dönüşüm süreci, Kazakistan'ın ekonomik

¹⁹ George W. Bush, "Joint Statement by the United States and Kazakhstan", *Weekly Compilation of Presidential Documents*, Cilt: 42, Sayı: 39, 2 Ekim 2006, s. 1697.

²⁰ Alexander Warkotsch, "The European Union and Democracy Promotion in Bad Neighbourhoods: The Case of Central Asia", s. 516-517.

²¹ George W. Bush, "Joint Statement by the United States and Kazakhstan", s. 1696.

²² Kanat Saudabayev, "Kazakhstan and the United States: Growing Partnership for Security and Prosperity", *American Foreign Policy Interests*, Cilt: 27, Sayı: 3, Haziran 2005, s. 187-188.

refah bağlamında yaşanan gelişme çizgisine paralel olarak gelişme gösterecek gibi görünmektedir.

2. Bölgesel ve Küresel Politikalar

2.1. Bölgesel ve Küresel Politikaların Gelişimi

Bağımsızlığın ilk yıllarında yaşanan sosyo-ekonomik kriz ortamından sonra Kazakistan'ın uluslararası politik ve ekonomik arenadaki önemi hızla artmaya başlamıştır. Bölgesel ve küresel bir vizyonu eşanlı olarak taşıyan Kazak Devlet Başkanı Nazarbayev, önce ülkesini bölgesel bir güç haline getirecek girişimlere hız kazandırmış, ardından ve aynı zamanda güvenlik problemlerini minimize etmiş ve son olarak da uluslararası toplum nezdinde ülkeye itibar getirebilecek adımları hızla atmaya başlamıştır.

Nazarbayev'in küresel bakış açısı önce bölgesel barış ve istikrarın sağlanması ve sürdürülmesi esasına dayalı olmuştur. Bunun için farklı bölgesel alternatifleri kullanan Kazak lider, hem Avrasya Ekonomik Topluluğu (AvET) gibi genişleme potansiyeli olan bir bölgesel örgütün hayata geçmesinde fikir babası olma rolü üstlenmiş hem de Şanghay İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) gibi bir projede aktif rol oynayarak Çin eksenli politikalar geliştirmeye çalışmıştır. Diğer yandan Rusya'nın gözetiminde olmadan ilk uluslararası işbirliğinin gerçekleşmiş olduğu Orta Asya Birliği'ni (OAB) oluşturmaya yönelik inisiyatifler üstlenme eğilimleri, Kazakistan'ın bölgesel perspektiflerini yansıtan bir başka unsur olarak değerlendirilebilir.

Nazarbayev'in, Haziran 1990'da dört Orta Asya liderini (o zaman için ülkelerin Komünist Parti liderleri) Almatı'ya davet ederek birlik ile ilgili ilk adımları atmasıyla bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi ve bölgesel problemlerin çözülmesi yönünde ilk politik girişimler başlamıştır. İkinci toplantısının Aralık 1991'de yapıldığı OAB Azerbaycan'ın da katılımıyla Müslüman-Türk bir atmosfere bürünmüş ama daha ileri işbirliği çabalarında o dönem için devam eden Azeri-Ermeni çatışması nedeniyle sonuç alınamamıştır. Bu altı ülke arasında yapılan önemli toplantılardan birisi Ocak 1993'te Taşkent'te gerçekleştirilmiş, bu toplantıda bir ortak pazarın oluşturulması ve iktisat politikalarının koordinasyonunu içeren sonuçlar elde edilmiştir. İlerleyen dönemde Kazak ve Özbek liderlerin uzlaşması sonucu bir ortak pazarın oluşumunu, gümrük noktalarının kaldırılmasını ve insanların sınır ötesine serbestçe geçebilmelerini öngören anlaşma (Türkmenistan'ın bağımsız politika tercihi ve Tacikistan'ın iç savaşa sürüklenmesi ile dışarıda kalmaları nedeniyle) Nisan 1994'te Kırgızistan'ın da katılımıyla üçlü bir bölgesel anlaşmaya dönüşmüştür. Daha ileri bütünleşme araçlarına sahip olmak için (bölgesel kalkınma bankası gibi) çalışmaları devam eden bu bölgesel birlik, uygulamada fazla gelişmemiş ve Özbekistan'ın iç

politik önceliklere ağırlık vermesiyle sonuçsuz kalmıştır.²³ Kazakistan bu süreç içerisinde bölgesel bütünleşme ve ulus-devletin inşa edilmesi gibi politikalar izlemeye devam ederken Özbekistan'ın içeride yönetim için tehdit oluşturan bazı guruplar üzerinde yoğunlaştığı görülmüştür.

Dış politika açısında Kazakistan'ın 1991'den beri devam eden çok vektörlü açılımları olarak komşu ülkeler, Çin ve Rusya ile bağları güçlü tutma eğilimlerinin bir göstergesi olan OAB, AvET ve ŞİÖ örgütleri içindeki aktif rolü göz önünde bulundurulabilir. Buna rağmen 11 Eylül sonrası oluşan anti-terörist kampanyanın yarattığı baskılar sonucunda Nazarbayev'in bu açılımları yeniden gözden geçirerek stratejik ortaklar arasında ABD'yi de saydığı gözlemlenmiştir.²⁴ Amerikan askeri operasyonları için ülkedeki üslerin kullanımına izin verilmesi bu stratejik tercih farklılaşmasının bir yansımasıdır. Bu tercihten insan hakları ve özgürlükler karnesi nispeten zayıf olan yönetici elitlerin tek taraflı çıkarlar sağladığı söylenebilir. Bu arada bölgesel önceliklerin geliştirilmesi konusunda, 11 Eylül öncesi yaşanan hızlı trafik yavaşlamış ve ABD kanadından gelen çok taraflı adımların atılması yönünde baskılar oluşmaya başlamıştır.²⁵

Tablo 2. Kazakistan'ın Temel Dış Ticaret Ortakları (2003–2004)

İhracat, 2003 (milyon dolar)			İthalat, 2003 (milyon dolar)		
Ülke	Toplam	Oran (%)	Ülke	Toplam	Oran (%)
Bermuda	2.193	17	Rusya	3.277	39
Rusya	1.967	15	Almanya	734	9
İsviçre	1.680	13	Çin	524	6
Çin	1.652	13	ABD	471	5,5
İtalya	1.013	7	Ukrayna	324	4
Virjin Adl.	602	5	İtalya	250	3
Ukrayna	426	3	İngiltere	249	3
<i>Toplam</i>	<i>12.927</i>	<i>100</i>	<i>Toplam</i>	<i>8.409</i>	<i>100</i>
İhracat, 2004 (milyon dolar)			İthalat, 2004 (milyon dolar)		
İsviçre	3.760	19	Rusya	4.697	37
İtalya	3.109	15	Almanya	1.053	8
Rusya	2.770	14	Çin	758	5
Çin	1.940	10	Ukrayna	723	5
Fransa	1.467	7	ABD	540	4

²³ Zhamukhamed Zardykan, "Kazakhstan and Central Asia: Regional Perspectives", s. 168–169.

²⁴ Alec Rasizade, "Washington and the 'Great Game' in Central Asia", *Contemporary Review*, Cilt: 280, Sayı: 1636, Mayıs 2002, s. 269.

²⁵ S. Neil Macfarlane, "The United States and Regionalism in Central Asia", *International Affairs*, Cilt: 80, Sayı: 3, 2004, s. 460.

Virjin Adl.	763	4	İtalya	426	3
İran	712	3,5	Japonya	398	3
<i>Toplam</i>	<i>19.939</i>	<i>100</i>	<i>Toplam</i>	<i>12.636</i>	<i>100</i>

Kaynak: United Nations Commodity Trade Statistics Database

Bu bağlamda 11 Eylül olayları ile devam eden ABD'nin küresel politik istikrar oluşturma çabalarına Kazak cephesinden (diğer tüm Orta Asya ülkeleri ile paralel olacak şekilde) olumlu yanıt gelmiştir. Bu politika ile hem politik konumun güçlendirilmesine, hem zaman zaman tehdit olarak algılanabilen Çin'e karşı sağlam bir kalkan oluşturulmasına, hem de ülkedeki cazip yatırım ortamının devam ettirilmesine zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Üstelik ABD kanadında, o zaman kadar çok etkin olarak üzerinde durulmayan (daha çok Rusya eksenine ağırlık veren) Orta Asya stratejisinin aktifleştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.²⁶ Özbekistan kadar radikal akımlarla yüz yüze kalmayan Kazakistan'ın 11 Eylül sonrası ABD'nin politikalarına tam destek vermesinde kuşkusuz ekonomik önceliklerin payı büyük olmuştur.

Dünya ile yaptığı ticaret sürekli gelişen Kazakistan, 1995–2004 yılları arasında ihracatını 14 milyar 710 milyon dolar, ithalatını da 8 milyar 840 milyon dolar artırarak dışa açık gelişme modelini başarılı bir şekilde uygulayabilmiştir.²⁷ Bu dönemde Rusya başta olmak üzere Çin, AB ülkeleri ve ABD'nin belirgin bir şekilde Kazakistan'ın en önemli ticaret ortakları arasında yer aldığı görülmektedir. (Bkz. Tablo 2)

Kazakistan'ın bölgesel inisiyatiflerde öne çıkan gelişim çizgisi, uluslararası ortamda da belirginleşmektedir. Birleşmiş Milletler (UN), Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (WB) ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü (AGİT) üyelikleri başta olmak üzere pek çok uluslararası organizasyonda aktif olarak faaliyet gösteren ülke, 2009 yılındaki AGİT toplantısına başkanlık yapma girişimlerinde bulunmaktadır. Aralık 2006 içerisinde Avrupa'nın önemli başkentlerini ziyaret eden ve enerji anlaşmaları imzalayan Kazak liderin AGİT başkanlığı için Avrupa Komisyonu tarafından haklar ve özgürlükler açısından gelişme şartı ile desteklenmesi²⁸ bu ülkenin uluslararası arenada gittikçe artan rolü ile ilgili önemli bir işaret olarak algılanmaktadır.

²⁶ Çağrı Erhan, "ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları", *Stradigma*, Sayı: 9, Ekim 2003, s. 11; (<http://www.stradigma.com>)

²⁷ United Nations Commodity Trade Statistics Database; (<http://unstats.un.org>)

²⁸ "EU Urges Kazakhstan to Improve Rights", *RFE / RL*, 1 Aralık 2006; (<http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/12/52006c75-db05-4878-98a9-371f88268019.html>).

2.2. Rusya ve Etnik Ruslar Faktörü

Geleneksel (ve zorunluluk gereği) olarak Kazakistan'ın ortaklık ilişkisi içinde bulunduğu Rusya yanlısı politikalar izlemeye devam etmektedir. Bu ortaklığın temel belirleyicileri olarak ülkede bulunan Rusların etkisi ve ortak geçmiş ve gelecek (yaklaşık altı bin sekiz yüz kilometre ortak sınırlardan kaynaklanan) faktörleri sayılabilir. Bu zorunlu ve tedirgin edici ortaklık, Kazakistan'ın iç ve dış politikasında önemli problemlere neden olabilmektedir. Buna rağmen Kazakistan, Orta Asya ülkeleri içerisinde Rusya ile doğrudan ortak sınıra sahip olan (bu durum aynı zamanda Rusya için Orta Asya bölgesine geçiş için tek kapı konumuna sahip olmasını sağlamakta) tek Orta Asya devleti olduğu ve etnik Rusların ülkenin sosyo-politik ortamında belirleyici bir unsur olmaları nedeniyle bu ülke ile tarihsel stratejik ortaklığı devam ettirme açısından fazla bir seçeneğe de sahip değildir.

Esasen Sovyetler Birliği'nin dağılmasını izleyen yıllarda eski Sovyet coğrafyasında büyük göç hareketleri ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Kazakistan'da politik gücün bağımsızlık sonrasında yerli elitlere geçmesini takip eden dönemde yüz bin Rus bu ülkeyi terk etmiş olmasına rağmen halen toplam nüfusun yaklaşık % 30'u Ruslardan oluşmaktadır. Yine Kazaklar, Almatı gibi Rus nüfusun yoğun olarak yaşadığı başkentlerini Kazakların ağırlıklı olarak bulunduğu kuzey şehri Astana'ya taşımıştır. 1990'lı yılların ortalarında Kazakistan'daki Rusların hak istemleri ve Rusya'ya yakın bölgelerin ayrılık taleplerinin gündeme gelmesiyle etnik tartışmaların dozu artmaya başlamıştır.²⁹ Bu bağlamda Orta Asya devletleri içinde Rus etnik nüfusun üniter yapı üzerinde tehdit unsuru oluşturduğu bir başka örnek duruma rastlanmamaktadır. Kazak devletinin 'Kazaklaşma' politikaları çerçevesinde ulusal kimlik oluşturma çabalarına karşı yaklaşık iki yüz yıldır bölgeyi kontrol eden Rus yerleşimcilerden ciddi tepkiler gelmektedir. Buna karşın Kazakistan Rusları, düşük doğum oranları nedeniyle ülkede hızlı nüfus artışı göstermemekte ve ülkedeki nitelikli iş gücünün büyük bir kısmını oluşturdukları için ciddi sosyo-ekonomik sorunlar yaşamamaktadır.³⁰ Etnik tartışmalarda ortaya çıkan problematik, Kazak milliyetçiliği gayet belirgin olduğu halde etnik Kazak ve etnik Rus tartışmasından çok uluslu anlam zeminine geçiş yapmaktadır.³¹ Bu çerçevede orta ve uzun vadede Kazakistan Rusları ile ilgili çok uluslu kimlik çözümünün tansiyonu düşüreceği öngörülebilir.

---

²⁹ Bruce Pannier & Peter Rutland, "Central Asia's Uneasy Partnership with Russia", *Transition*, 15 Aralık 1996, s. 27.

³⁰ Zhamukhamed Zardykhon, "Russians in Kazakhstan and Demographic Change: Imperial Legacy and the Kazakh Way of Nation Building", *Asian Ethnicity*, Cilt: 5, Sayı: 1, Şubat 2004, s. 78.

³¹ Bu konuda kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Erol, a.g.e., s. 86-91

Bölgesel politika açısından şurası açıktır ki, Rusya Çarlık ve Sovyetler Birliği dönemlerinde 'yakın çevre'si olan ve sömürgeleştirdiği Orta Asya ile ilişkilerini yeniden güçlendirmek istemektedir. Yeltsin döneminde zayıflayan askeri ve ekonomik nüfuz alanı olan Orta Asya ile ilişkiler Putin'le birlikte daha fazla ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu bağlamda BDT Ekonomik Birliği ve Avrasya Birliği çabalarına daha fazla önem vermeye başlanmıştır. 11 Eylül olaylarının tetiklediği güvenlik problemi çerçevesinde Orta Asya'da Rusya'nın hem askeri hem de ekonomik öncelikleri dikkate alan yayılcı yaklaşımları dikkat çekmektedir.

Rusya'nın Orta Asya bölgesine yönelik çabalarında bölgede (özellikle Kazakistan'da) yaşayan milyonlarca Slav kökenli nüfusu da dikkate aldığı görülmektedir.³² Gerçekten 2002 rakamları, Kazakistan nüfusunun % 30'una yakın bir bölümünün etnik Ruslardan oluştuğunu göstermektedir.³³ Bu oran toplam nüfusun yaklaşık üçte birine tekabül etmektedir. Diğer taraftan Türkmenistan ve Özbekistan'da, bölgedeki (özellikle Kırgızistan ve Tacikistan'daki birlikler) Rus askeri varlığı ile ilgili endişelerin bulunduğunu belirtmek gerekir. Rusya'nın 11 Eylül olayları sonrasında Batı eksenli güvenlik endişelerine daha fazla destek verdiği ve bu desteğin Orta Asya'da Çin ve Rusya arasındaki çıkar alanlarında uyuşmazlık doğurabileceği ifade edilebilir.³⁴

Öte yandan Kazakistan, Sovyet sonrası dönemde Rusya ile bazı istisnalar dışında piyasa ilişkilerine dayalı ilgi alanları kurarak bölgedeki ekonomik gelişmelerde pay sahibi olmak istemektedir. Ama ikili ilişkilerin yeniden biçimlendirilmesine ihtiyaç vardır. Bütün Orta Asya için geçerli olduğu gibi Kazakistan-Rusya ilişkilerinde Rusya'ya miras kalan ekonomik ilişkilerin (Rusya'nın rekabetçi üstünlüğe sahip olduğu bazı alanlar dışında) önemli oranda etkinliği kalmamıştır. Sovyet ekonomisi için kurulmuş olan ulaşım ağı fazla bir anlam ifade etmemektedir. Rusya'nın gelişmiş bölgeleriyle Orta Asya arasındaki ulaşım ağlarının uzunluğu en önemli problemlerden birisidir.³⁵ Ulaşım ağlarının uzunluğu şeklinde ortaya çıkan olumsuz faktör geniş topraklara sahip Kazakistan için de geçerlidir. Yine de Kazakistan'ın Rusya'ya bağımlılığını artıran en önemli faktör, artan petrol ihracatı için bir zorunluluk olan boru hatları güzergâhı bağımlılığıdır. Halen Kazak petrol ihracatının % 95'inin Rusya toprakları aracılığıyla dünya pazarlarına ulaştırılması, bu zorunlu işbirliğinin açık bir kanıtıdır.

³² Bu konuda kapsamlı bir çalışma için bkz. Dmitri Trenin, "Southern Watch: Russia's Foreign Policy in Central Asia", *Journal of International Affairs*, Cilt: 56, Sayı: 2, Bahar 2003, s. 124-127.

³³ US Department of State; (<http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5487.htm>).

³⁴ Dmitri Trenin, "Southern Watch: Russia's Foreign Policy in Central Asia", s. 125.

³⁵ Stanislav Viaçislavoviç Jukov, "Kazakistan, Kırgızistan, Uzbekistan vı Sotsialna-Ekonomiçeskih Strüktüräh Sovremennovo Mira", *Mirovaya Ekonika i Mejdunarodnaya Atnaşenya*, Mart 1997, s. 58.

Üstelik dev cirolarıyla dikkat çeken Rus petrol şirketi Lukoil ve doğal gaz şirketi Gazprom, Kazakistan piyasasında büyük enerji yatırımları gerçekleştirmektedir. Bu çerçevede örneğin Lukoil, son sekiz yılda Kazak ekonomisine 1,5 milyar dolarlık yatırım yapmıştır.³⁶ Temmuz 2006'da resmen faaliyete geçen Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattında Kazak petrolünün de kullanılması ile ilgili projenin hayata geçirilmesi ile birlikte bu bağımlılık ilişkisinin belli ölçüde azalacağı öngörülmesine rağmen açık denizlere çıkış imkânına sahip bulunmayan bu ülke için seçenekler fazlaca çeşitlenmiş görünmemektedir.

2.3. Çin Etkisi

Asya'da büyük bir ekonomik güç olma yolunda hızla ilerleyen Çin ile yaklaşık bin beş yüz kilometre ortak sınıra sahip olan Kazakistan'ın bu ülke ile Rusya ile olduğu kadar köklü ilişkileri bulunmasa da çağdaş Kazakistan'ın ihtiyaçları açısından karşılıklı zorunluluk gerektiren bir ekseninde ortaklık kurmaya çalıştığı gözlenmektedir. Bu ilişkilerde belirleyici unsurlar olarak Kazakistan'da yerleşik olan Uygurlar, Çin'in artan enerji ihtiyacı ve Kazakistan'ın temel tüketim malları gereksinimi sayılabilir.

Bu faktörler ekseninde Çin'in Orta Asya ile doğrudan bağlantı kurduğu ulaşım altyapısının tamamlanmasına ve bölgeye en yakın eyaleti olan Doğu Türkistan'ın bu yeni piyasalarla ticaretinin gelişmesine öncelik verdiği görülmektedir. Gerçekten Orta Asya ve Çin Türkistan'ı arasındaki ticaret, Sovyet sonrası dönemde hızla artmıştır. Örneğin 1997'de bu iki bölge arasındaki ticaret 775 milyon dolara ulaşmış ve sadece Kazak-Çin ortak yatırımlarının sayısı iki yüzü bulmuştur.³⁷ Ticaret ve yatırım alanında gelişen bu ilişkilerin yanında Çin'in bölgeye teknik ve hibe şeklinde yardım yaptığı da dikkat çekmektedir. Son yıllarda Kazakistan'ın en büyük ticaret ortakları arasında Rusya ve Almanya'dan sonra Çin'in yer alması ikili ticaretteki gelişimin boyutlarını yansıtmaktadır.

Çin'in Rusya ile olan ilişkilerinde belirleyici bir faktör olan hammadde ihtiyacının karşılanması sorunsalının Orta Asya ile bağların güçlendirilmesi açısından da önemli olduğunu belirtmek gerekir. Fakat son yıllarda enerji alanında Kazakistan için daha önemli bir gelişme gözlenmektedir. Bu gelişme, Kazakistan-Çin ilişkilerinin geleceğini reel politik açıdan güçlü bir şekilde belirleme potansiyeline

---

³⁶ Jeronim Perovic, "From Disengagement to Active Economic Competition: Russia's Return to the South Caucasus and Central Asia", *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, Cilt: 13, Sayı: 1, Kış 2005, s. 67-69.

³⁷ James P. Dorian, Brett H. Wigdortz ve Dru C. Gladney, "China and Central Asia's Volatile Mix: Energy, Trade, and Ethnic Relations", *Asia-Pasific Issues*, Sayı: 31, Mayıs 1997, s. 3.

sahiptir. Bu kapsamda meydana gelen gelişmeler, dünyadaki en büyük yirmi petrol üreticisi arasında yer alan Kazakistan'la Çin arasında enerji alanında gelişen işbirliğinin büyük bir ilgi odağı olmaya başladığını göstermektedir. Yedi yıldan beri Kazakistan ve Çin arasında inşa edilmesi planlanan üç bin kilometre uzunluğundaki petrol boru hattının inşa edilmesi ve PetroKazakhstan'ın Çin tarafından işletilmeye başlanması ikili ilişkilerin gelecekte alması muhtemel ivme ile ilgili önemli ipuçları vermektedir.

Gerçekten Çin Milli Petrol Şirketi'nin (ÇMPŞ) Kazakistan'daki faaliyetlerinde, özellikle 2003 yılından itibaren büyük bir artış yaşanmıştır. Bu çerçevede Çin kökenli petrol şirketleri Kazakistan'da petrol ve doğal gaz üreten bazı şirketlerin hisselerini satın almaya başlamış ve Kazak ortaklarıyla petrol boru hattı inşasına başlamıştır. Mayıs 2004'te Nazarbayev'in Çin ziyaretinde ÇMPŞ ve KazMunaiGaz arasında, Atasu ve Alaşanku arasında 700 milyon dolarlık (988 km. uzunluğunda) yatırım bedeline sahip bir petrol boru hattının inşasına ilişkin anlaşma imzalanmış, ardından bu inşaat hızlı bir şekilde tamamlanarak Aralık 2005'te faaliyete geçmiştir. Bu hat aracılığıyla başlangıçta yıllık on milyon ton petrolün Çin'e taşınması ve 2011 yılında kapasitesinin genişletilmesi planlanmaktadır. Bu proje ile Çin'in Kazakistan'dan şimdilik demiryolu aracılığıyla satın almış olduğu yıllık 1,19 milyon tonluk petrolde büyük bir artış olacağı görülmektedir. ÇMPŞ aynı zamanda Sincan bölgesinde, Alaşanku ve Duşanzi'yi bağlayan 246 kilometrelik bir boru hattını inşa etmeyi planlamaktadır.³⁸ Bu somut gelişmelerin ikili ekonomik ilişkilerin geleceğinin belirlenmesinde önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte, Çin için büyük bir endişe kaynağı oluşturan Doğu Türkistan'daki ayrılıkçı akımların dengelenmesi konusunda da bölge ile ilişkilerini geliştirmeye önem verdiği söylenebilir. Gerçekten Çin, Kazak ve Kırgız topraklarındaki Uygur diasporasının bu ayrılıkçı akımları desteklemesi ihtimalinden uzun zamandır endişe etmektedir. Şimdilik Orta Asya'daki yönetici elitlerin Çin'den bu yönde gelebilecek talepleri dikkate aldıkları görülmektedir.

Orta Asya ile ŞİÖ çerçevesinde gelişen, önce güvenlik eksenli, sonra ekonomik önceliklerin de denkleme dâhil edildiği ilişkilerde, Çin'in Doğu Türkistan konusundaki endişelerinin etkili olduğu söylenebilir. Bu çerçevede diasporayı oluşturan yaklaşık beş yüz bin Uygur'un iki yüz bini Kazakistan sınırları içinde yaşamaktadır.³⁹ Kazakistan'da yaşayan Uygur etnik nüfusun varlığına Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşayan bir

³⁸ Janet Xuanli Liao, "A Silk Road for Oil: Sino-Kazakh Energy Diplomacy", *Brown Journal of World Affairs*,

Cilt; 12, Sayı: 2, Kış / Bahar 2006, s. 48.

³⁹ Chien Peng Chung, "The Defence of Xinjiang: Politics, Economics, and Security in Central Asia", *Harvard International Review*, Cilt: 25, Sayı: 2, Yaz 2003, s. 59.

milyona yakın Kazak nüfusu da eklendiğinde bu etkileşimin karşılıklı bir temele dayandığı ortaya çıkacaktır.⁴⁰ Bu çerçevede, savunma sanayinde ve ekonomik ve politik alanda gelişmesini tamamlayamamış Orta Asya coğrafyasında yeni dönemde Çin'in nüfuz alanı kurma gayretleri reel politikanın gerekleriyle örtüşmektedir.

3. Türkiye İle Gelişen İlişkilerin Küresel Sistemle Bütünleşme Üzerindeki Etkileri

3.1. Mal ve Sermaye Akımlarının Gelişimi

Sovyetler Birliği'nin 1990'ların başında beklenmedik bir şekilde dağılmasından sonra Orta Asya'daki diğer Türk Cumhuriyetleri ile birlikte Kazakistan'ın tanınması konusunda en hızlı harekete geçen ülkelerin başında Türkiye gelmiştir. Diplomatik ve politik ilişkiler, tanıma sürecinden sonra hızla gelişerek Kazak-Türk işbirliği büyük sıçrama göstermiştir. Bu arada Türkiye, Kazakistan'ı pek çok uluslararası kuruluşu üyelik nezdinde sürekli desteklemekte ve bu ülkenin küresel sisteme entegrasyonu için tam destek vermektedir.

Bağımsızlığı izleyen yıllarda oluşan cazip yatırım ortamı ve piyasa reformlarında kaydedilen başarı ile birlikte ülkeye Türk girişimci göçü hızlanmaya başlamıştır. Türkiye kaynaklı toplam yatırımların değeri 1996'ya kadar 1,6 milyar dolara ulaşarak planlanan işlerin hacmi de 1,5 milyar dolar olarak hesaplanmıştır. Türk firmalarının Kazakistan'daki faaliyet alanları başta müteahhitlik hizmetleri olmak üzere, gıda, süt ürünleri, tuğla, bakır, demir-çelik, tekstil, dericilik ve petrol gibi geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Bu firmalar petrol boru hatlarının belli bölümlerinin inşasında ve bazı bölgelerde petrol arama çalışmalarında önemli işler yapmaktadır.⁴¹

Bölgedeki Türk sermayesinin niteliği ile ilgili olarak öncelikle belirtilmesi gereken inşaat kompleksleridir. Bağımsızlıktan sonraki dönemde Türk özel sektörü güçlü bir şekilde bölge ile yakın ilişkiler kurmaya yönelmiş ve inşaat faaliyetleri alanında yoğunlaşma daha fazla görülmüştür. Bu firmalar, bölgede benzer işler için rekabet eden başka uluslararası firmalarla kıyaslandığında birçok açıdan karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Bunun sebepleri; Orta Asya kriterlerine göre işin çok büyük ölçekli ve kaliteli olması, fiyatların nispi olarak düşük olması ve firmaların çeşitli ödeme şekillerine açık olmalarıdır.⁴² Bu çerçevede sadece Türk

⁴⁰ Zhamukhamed Zardykan, "Kazakhstan and Central Asia: Regional Perspectives, s. 177.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Dikkaya, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler", *Bilgi*, Sayı: 9, Bahar 1999, s. 2-5.

⁴² *Interfax Business Report*, Sayı: 54, Mart 1996, s. 3.

Müteahhitleri Birliği üyesi firmalar Kazakistan'da 2003 yılına kadar yaklaşık 1,8 milyar dolar değerinde projeyi hayata geçirmiştir.⁴³

Nihayet Türk işletmeleri, Kazakistan'da dünyanın en büyük firmaları ile ortaklık kurmakta, bu firmaların ülkeye gelmesine aracılık yapmaktadır. Bu kapsamda Siemens ile ortaklık kurarak elektrik üretim tesisi ve Coca-Cola firması ile plastik şişe üretimini gerçekleştirmişlerdir. Bu ve benzeri ortaklıklarda dünyanın büyük firmaları işin teknik kısmını üstlenmekte Türk girişimciler ise işin diğer kısmını üstlenerek tamamlamaktadır. Dışa açık ekonomik gelişme modelinin uygulanmaya başladığı 1980'den sonra, özellikle Orta Doğu ve Kuzey Afrika piyasalarında büyük iş tecrübeleri kazanan Türk özel sektörü için Orta Asya bölgesi önemli bir faaliyet alanı haline gelmiştir.

Nitekim Kazakistan'daki en büyük dördüncü yabancı yatırımcı ülke olan Türkiye, Hazine Müsteşarlığı'nın Kasım 2004 verilerine göre Kazakistan'a bugüne kadar 72 firma ile toplam 434,5 milyon dolarlık sermaye ihracı yapmıştır. Üçüncü ülkeler aracılığıyla gelen sermaye ve ülkede elde edilen gelirlerin tekrar yatırımda kullanılması da hesaba katıldığında ülkedeki Türkiye kaynaklı sermaye 1,3 milyar dolara yükselecektir. Bu yatırımlar, yaklaşık % 85'i yerel işgücü olmak üzere on binden fazla kişiye istihdam yaratmıştır. Türkiye kaynaklı yatırımların yaklaşık üçte biri petrol alanında olup telekomünikasyon, otel işletmeciliği, eğitim ve bankacılık alanındaki yatırımlar toplam rakamın % 80-90'ını oluşturmaktadır. Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPOA) 1994 ile 1999 yılları arasında projelere 272,9 milyon dolarlık yatırım yapmıştır. Perakende ticaret açısından özellikle Koç Gurubu'nun yatırımları her geçen gün artmakta ve büyük cirolara ulaşmaktadır. Kazakistan'da faaliyet gösteren Türk firmaları her geçen yıl büyüyen kapasiteleri ile ülkede piyasa ekonomisine yönelik özel sektör faaliyetleri açısından parlak bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁴ TPAO'nun faaliyetleri zengin petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip ülkedeki Türk sermayesinin anlaşılmasında özellikle önemli bir işlev görmektedir. Buna göre, Kazakistan'a ait petrol sahalarında petrol üretme imtiyazı elde edilmiş, özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattına petrol pompalanmaya başlaması ile de bölgenin enerji rezervlerinden pay alma konusunda önemli bir ilerleme sağlanacaktır.⁴⁵

Tablo 3. Kazakistan-Türkiye Dış Ticareti (1999–2005)

⁴³ Nurel Kılıç, "Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetlerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri", Araştırma ve Meslekleri Geliştirme Müdürlüğü, Haziran 2004, s. 18; (http://www.izto.org.tr/NR/rdonlyres/7475BDA1-95B7-4855-B351-9ADCE4362AFE/4749/nurel_muteahhitlik.pdf).

⁴⁴ Bursa Ticaret ve Sanayi Odası; *Kazakistan Ülke Raporu*; (<http://www.btso.org.tr/databank/countryreport/kazakistan.pdf>)

⁴⁵ TPOA, *Yıllık Rapor*, 2004, s. 33–38.

	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
İhracat	296	346	90	202	267	442	557
İthalat	97	116	120	159	234	356	459
<i>Toplam</i>	<i>393</i>	<i>462</i>	<i>210</i>	<i>361</i>	<i>501</i>	<i>798</i>	<i>1016</i>

Kaynak: BM, Dünya Bankası, BDT ve <http://www.turkishweekly.net>

Kazak dış ticareti 1999–2005 yılları arasında düzenli bir şekilde artış göstermesine rağmen beklenen ticaret yaratıcı etkiler oluşmamıştır. (Bkz. Tablo 3) Artan ihracat gelirlerine rağmen Kazak piyasalarında yeterince etkin olamayan Türkiye kaynaklı mal akımları daha çok gelişmiş ülke pazarlarına önem vermekte (özellikle AB ile olan ticarete⁴⁶) olup coğrafi uzunluk ve ulaşım alt yapısındaki yetersizliklerden etkilenmektedir. Diğer bir faktör ise Orta Asya'nın tüketim malları ihtiyacını karşılamak için Çin sanayine yöneliminin artmasıdır. Hem Çin ile coğrafi yakınlık, hem de Türk mallarına göre nispi olarak daha ucuz olan bu mallar gelecekte petrol dışı ticareti etkilemeye devam edecek görünmektedir. (Bkz. Tablo 2)

Buna rağmen Türk-Kazak ilişkilerinin gelişmesi, ekonomik problemlere yönelik çözüm önerileri ile ilişkilidir. BTC petrol boru hattının faaliyete geçmesi (Kazakistan'ın da bu hatta petrol pompalamaya başlaması ile) bu açıdan uzun dönemli perspektifler yönüyle somut bir gelişme olarak kabul edilebilir.⁴⁷ BTC, Türkiye açısından ekonomik olduğu kadar, stratejik ve çevresel nedenlerle de büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan ve Gürcistan için yaşamsal öneme sahip bu hat, zaman içinde Kazakistan ve Türkmenistan için uluslararası piyasalara alternatif bir çıkış yolu özelliği de taşımaktadır. Rusya'yı devre dışı bırakarak enerji kaynaklarının güvenli bir şekilde dış piyasalara ulaştırılmasında aracılık işlevi gören bu hattın Kazak-Türk ekonomik ilişkilerinde büyük bir ivme sağlayacağı şimdiden öngörülebilir.

BTC'nin Türkiye'nin Orta Asya politikası açısından jeo-stratejik bir özelliğe sahip olduğu da belirtilmelidir. Bu hatla birlikte Türkiye, bölgeyle doğrudan bağlantı kurmuş ve coğrafi uzaklığın getirmiş olduğu dezavantajları hafifletmiştir. Hattın Kazakistan'a ulaştırılması halinde Türkiye'nin Orta Asya'da önemli bir politik

⁴⁶ Mehmet Dikkaya, "Türkiye-AB Müzakere Sürecinin Türkiye-Avrasya ile İlişkileri Üzerindeki Muhtemel Etkileri: Orta Asya ve Kafkasya Örneği", M. Dikkaya (Der.), *AB Yolunda Türkiye: Müzakere Sürecinin Ekonomi Politikası*, (Bursa: Alfa Aktüel Yayınevi, 2006), s. 522–534.

⁴⁷ Flemming Splidsboel Hansen, "A Grand Strategy for Central Asia", *Problems of Post-Communism*, Cilt: 52, Sayı: 2, Mart/Nisan 2005, s. 49.

üstünlük elde edeceği ifade edilebilir.⁴⁸ Kazakistan ve Azerbaycan arasındaki anlaşmalarla Kazak petrolünün Batı pazarlarına BTC ile taşınmasına ilişkin süreç başlayacaktır. Bunun için Kazakistan'daki Kaşagan üretim sahasından Hazar'ın Kazak kıyısına 800 km'lik bir boru hattının kurulması ve Kazak petrolünün tankerlerle Bakü'ye taşınarak BTC boru hattına basılması planlanmaktadır.

4 milyar dolarlık proje sayesinde 2010'dan itibaren 25 milyon ton Azeri petrolüne 25 milyon ton Kazak petrolü de eklenecek ve BTC 50 milyon ton olan tam kapasitesine ulaşmış olacaktır. Çünkü maliyeti 3 milyar dolardan fazla olan BTC'nin ekonomik bir hat haline gelebilmesi için yılda 50 milyon ton petrol taşınması gerekmektedir.⁴⁹

Bu bağlamda Orta Asya ve Kafkasya'daki (OAK) enerji kaynaklarının güvenli bir şekilde Avrupa piyasalarına ulaştırılması konusunda Türkiye'nin oynadığı/oyunacağı merkezi rol daha fazla önemli hale gelmiştir. Ama bu konunun netleşmesi, enerji ihraç eden OAK ülkelerine, Rusya, ABD ve AB politikalarına ve Orta Doğu'daki istikrara bağlı olarak gündeme gelecektir.⁵⁰ Türkiye'nin muhtemel AB üyeliğinin OAK ülkeleri tarafından dikkatli bir şekilde gözlemlenmesinden de anlaşılmaktadır ki; bölge için Türkiye şimdiye dek hiç olmadığı şekilde önemli bir ülke haline gelmektedir.⁵¹

Diğer yandan Türkiye'nin Orta Asya stratejisinde önemli olan 'Türk dış politikasının öncelikleri'dir. Winrow'a göre Türkiye'nin ABD ve AB ile bağları daha önemli olduğu için Orta Asya'yla ilişkileri abartılmamalıdır; zira Türkiye, Orta Asya'nın bir parçası değildir ve bölgede merkezi ülke rolü oynayamaz. Orta Asya liderleri, farklı devletlerle ilişkilerini çeşitlendirmeyi tercih etmiştir. Yine de, Orta Asya'da Türkiye'nin etkinliği hafife alınmamalıdır. Türkiye'nin boru hattı politikaları oyununda başrol oyuncu olma yönünde kaydettiği başarılar bu konuda önemlidir. Güvenlik alanında Orta Asya'da birçok askeri güç için Türkiye paha biçilmez bir ortaktır. Bu nedenle Türkiye Sovyet sonrası Orta Asya'sı için önemli bir oyuncu olarak kalacak gibi görünmektedir.⁵² Buna göre Türkiye AB üyeliği için Orta Asya

⁴⁸ Sedat Laçiner, "Bakü-Tiflis-Ceyhan: Türkiye Gerçek Bir Bölgesel Güce Dönüşürken", USAK Gündem, 6 Haziran 2006; (<http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=329&type=3>).

⁴⁹ Deniz Zeyrek, "Bakü-Tiflis-Ceyhan Tam Kapasite", *Radikal*, 11 Haziran 2006.

⁵⁰ Centre for Eastern Studies, "Turkey – an Energy Transit Corridor to the EU?", *Policy Briefs*, Sayı: 17, Haziran 2005; (http://www.osw.waw.pl/files/PRACE_17.pdf), s. 19.

⁵¹ Mustafa Aydın, "Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus", *Turkish Studies*, Cilt: 5, Sayı: 2, Yaz 2004, s. 17.

⁵² Gareth Winrow, "Turkey and Central Asia", Roy Allison & Lena Jonson (Der.), *Central Asian Security: The New International Context*, (Londra: The Royal Institute of International Affairs, 2001), ss. 199-218; Ayrıca bkz. Gareth Winrow, "Turkey and the East-West Gas Transportation Corridor", *Turkish Studies*, Cilt: 5, Sayı: 2, Yaz 2004, s. 23-42.

bölgesine yönelik faaliyetlerini etkili bir unsur olarak kullanmak istemektedir. Orta Asya piyasalarına coğrafi anlamda uzak düşen Türkiye'nin, coğrafyadan kaynaklanan eksikliği sahip olduğu diğer avantajlar ile doldurabilecek potansiyele sahip olduğu açıktır.

Bu noktada beşeri sermayeyi geliştirmeye yönelik çabaları da anmakta fayda vardır. Görüldüğü üzere zengin enerji kaynakları ile Kazakistan ve Türkiye bu denklemde karşılıklı bağımlılık ilişkisi içinde bulunmaktadır ve iki ülke arasında özellikle petrol ve temel tüketim malları açısından tamamlayıcılık bulunmaktadır. Türkiye'den Kazakistan'a yönelik sermaye akımları çok çeşitli alanlarda faaliyet göstermesine rağmen toplam yatırımların % 1'i⁵³ civarında bir oran teşkil etmektedir. Mal ve sermaye hareketlerinde görülen zayıf gelişme trendine rağmen Türkiye, Kazakistan'da beşeri sermayenin yetiştirilmesi ve ikili ilişkilerin geleceğinin şekillendirilmesinde büyük etkiye sahip olacağı düşünülen eğitim yatırımları açısından etkili görünmektedir. Bu noktada Türkiye ile Kazakistan arasında Büyük Öğrenci Değişimi projesi, TİKA'nın eğitime desteği (özellikle Kazaklara Kazakça öğretme projesi) ve devlet ve sivil toplum kuruluşları tarafından açılan okullar önem kazanmaktadır.

Beşeri sermayenin geliştirilmesine yönelik olarak gelişen bu ilişkilere ek olarak Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı'nın (TİKA) bu ülkeye yönelik teknik yardım ve işbirliği projeleri ile Türkiye'de polis akademileri ve harp okullarında eğitim gören yüzlerce Kazak öğrencinin de denkleme dahil olması halinde Kazakistan'daki Türkiye etkisi daha da belirginleşecektir. Bu çerçevede Kazakistan'la Türkiye arasında 1992 yılındaki ilk mutabakat zaptı ile uygulanmaya başlanan Büyük Öğrenci Projesi kapsamında 1992–1993 öğretim yılından beri Kazakistan'a 4449 yüksek öğrenim kontenjanı verilmiş, bu kontenjanın 2985 'i kullanılmış olup 763 öğrenci de mezun olmuştur. Halen Kazakistanlı 552 öğrenci devlet burslusu olarak Türkiye'de öğrenimlerine devam etmektedir.⁵⁴ TİKA faaliyetleri ise, teknik işbirliği kapsamında sürekli gelişme göstererek 2004 yılında 27 milyon dolarlık, 2005 yılında ise 46 milyon dolarlık teknik işbirliği programı uygulanmıştır.⁵⁵

Kazakistan'da beşeri sermayeyi geliştirmeye yönelik Türkiye destekli çabaların uzun erimli olduğu, sonuçlarının orta ve uzun vadede ortaya daha net olarak çıkacağı düşünülerek hayati düzeyde önem arzeden bu konuda devlet ve devlet dışı

---

⁵³ IMF, *Republic of Kazakhstan: Statistical Appendix*, s. 35.

⁵⁴ T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Yurtdışı Eğitim-Öğretim Genel Müdürlüğü; (<http://yeogm.meb.gov.tr>).

⁵⁵ TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu*, 2004, s. 23; TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu*, 2005, s. 32.

aktörler eliyle kurumlar arası senkronize bir işbirliği anlayışıyla daha aktif bir politika izlenmesi uygun olacaktır.

SONUÇ

Kazakistan, yaklaşık on yedi milyon nüfusu ile ve bağımsızlığın üzerinden henüz on beş yıl geçmiş olmasına rağmen, küresel ekonomi-politik açılarından yıldızı parlayan ülkelerden biri haline gelmiştir. Bu bağlamda ekonomik reformlar büyük oranda tamamlanmış ve artan dış yatırımlar paralelinde yükselen ihracat gelirleri ile ekonomik kalkınma açısından büyük ilerleme sağlanmıştır.

Ekonomik ve politik liberalizasyon açısından, benzer durumdaki ülkelerle karşılaştırıldığında istikrarlı bir gelişme göstermesine rağmen hem ulus-devletin inşası bakımından, hem dış ekonomik ilişkilerin daha da geliştirilmesi yönünden bazı problemler yaşayan Kazakistan'ın geleceği ile ilgili yapılan projeksiyonlar bu ülkenin parlak bir sosyo-ekonomik geleceğe sahip olacağına işaret etmektedir.

Özellikle 11 Eylül'den sonraki dönemde, dış politik tercihlerinin çeşitlendirilmesinde kısıtlılıklar yaşayan ülke, diğer bölge ülkeleri (bu arada Rusya) ile birlikte ABD yanlısı politikalar izlemeye başlamıştır. Bu tercihin zaman zaman bir zorunluluk haline gelmesinde, gittikçe artan ABD ve Batı kaynaklı sermaye akımlarına olan ihtiyacı etkili olmaktadır. Diğer yandan son gelişmeler ışığında Kazak yöneticiler tarafından Rusya'nın tek stratejik ortak olduğunun dile getirilmeye başlanması ile küresel ve bölgesel güçler arasında bir denge stratejisinin izlenmeye başlandığı ile ilgili ipuçları elde edilebilir.

Rusya düzleminde ortaya çıkan durum hem zorunlu ve karşılıklı bir bağımlılığı yansıtmakta, hem de Kazakistan'ın etnik yapısıyla bölgedeki tek Avrasya devleti olma özelliğine sahip bulunması nedeniyle ulus-devletin oluşmasında çeşitli zorlukları barındırmaktadır. Buna rağmen, ekonomik geçiş problemlerinin büyük oranda çözümlenmiş olması nedeniyle uzun vadede ülkede çatışmaya dönüşebilecek ciddi bir sorunun ortaya çıkacağı söylenemez. Üstelik Kazak ve Rus kurucu uluslarından oluşmuş bir devlete doğru evrilmenin yaşandığı ülkede (Resmi dilin Rusça ve Kazakça olmasından da anlaşılabilir gibi) barış ortamını tehdit edebilecek bir durum söz konusu değildir. Ama orta gelecekte yönetimi değiştirme yönünde ortaya çıkabilecek demokratik baskılar nedeniyle bazı problemlerin yaşanabileceği öngörülebilir.

Uzun ortak sınırları paylaştığı ve modern Kazakistan'ın cari ihtiyaçlarının giderilmesi açısından bulunmaz fırsatlara sahip olan Çin'le ilişkiler, endişe ile karışık bir işbirliği ekseninde cereyan etmektedir. Kazakistan'daki Uygur diasporasının ayrılıkçı Sincan-Uygur Özerk Bölgesi'ne verebileceği muhtemel

stratejik destek şimdilik Kazak hükümeti tarafından kontrol edilmesine rağmen, geniş ve kullanılmayan milyonlarca kilometrekare alana sahip ülkeye yönelik Çinli nüfus hareketleri zamanla nüfusun kompozisyonunun değişmesi üzerinde etkili olabilir. Halen resmi kayıtlara göre, çok sayıda Çinlinin ülkeye yerleşerek özellikle ticarete etkili olmaya başladıkları görülmektedir. Sınır problemleri ve insan göçünün sınırlanması açısından ŞİÖ'nün bir şemsiye olarak Kazak elitleri tarafından kullanılmak istenmesi bu endişenin yansımalarından biri sayılabilir. Kazakistan'ın bütünlüğünü tehdit edebilecek radikal hareketlerin ülkede taraftar bulamaması dikkate alındığında bölgesel işbirliği için başka anlamlı bir gerekçe bulmak zorlaşmaktadır.

Kazakistan'ın bugününün ve geleceğinin Türkiye açısından değerlendirilmesinden çıkarılabilecek sonuçlar ise şöyledir: Her şeyden önce Türkiye, ortak geçmiş, ortak etnik yapı ve ortak kültürel özellikleri ile Kazakistan için Avrasya'da işbirliğini geliştirebileceği stratejik ortaklardan birisi olma potansiyeline sahiptir. Sürekli gelişen sanayisi, artan tüketim harcamaları ve büyüyen ihracat potansiyeli ile Türkiye aynı zamanda Kazakistan için önemli bir pazar olmaya adaydır. Karşılıklı ticarete beklenen pozitif gelişmeler şimdiye dek yüksek düzeyde gerçekleşmemesine rağmen 1990'lardan itibaren Türkiye'den bu ülkeye büyük bir işgücü ve girişimci akımı gerçekleşmiştir. Bu gelişmelerin Kazakistan'ın hem Türkiye hem de küresel sistemle bütünleşmesinde etkili olduğu/olacağı belirtilebilir.

KAYNAKÇA

- Aydın, Mustafa, "Foucault's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus", *Turkish Studies*, Cilt: 5, Sayı: 2, Yaz 2004.
- Bingöl, Yılmaz, "Nationalism and Democracy in Post-Communist Central Asia", *Asian Ethnicity*, Cilt: 5, Sayı: 1, February 2004.
- Bursa Ticaret ve Sanayi Odası, *Kazakistan Ülke Raporu*; (<http://www.btso.org.tr/databank/countryreport/kazakistan.pdf>).
- Bush, George W., "Joint Statement by the United States and Kazakhstan", *Weekly Compilation of Presidential Documents*, Cilt: 42, Sayı: 39, 10 Şubat 2006.
- Can, Nurettin, "The Impact of Small Businesses on the Economic Development of Kazakhstan", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 17, 2003.
- Centre for Eastern Studies, "Turkey – an Energy Transit Corridor to the EU?", *Policy Briefs*, Sayı: 17, Haziran 2005; (http://www.osw.waw.pl/files/PRACE_17.pdf, 2005).
- Chung, Chien Peng, "The Defence of Xinjiang: Politics, Economics, and Security in Central Asia", *Harvard International Review*, Cilt: 25, Sayı: 2, Yaz 2003.

- Demirtepe, Turgut, "Orta Asya'da Radikalizm, Otokrasi ve Terör", İhsan Bal (Der.), *Terörizm: Terör, Terörizm ve Küresel Terörle Mücadelede Ulusal ve Bölgesel Deneyimler*, (Ankara: USAK Yayınları, 2006).
- Dikkaya, Mehmet, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler", *Bilig*, Sayı: 9, Bahar 1999.
- Dikkaya, Mehmet, "Türkiye-AB Müzakere Sürecinin Türkiye-Avrasya ile İlişkileri Üzerindeki Muhtemel Etkileri: Orta Asya ve Kafkasya Örneği", M. Dikkaya (Der.), *AB Yolunda Türkiye: Müzakere Sürecinin Ekonomi Politikası*, (Bursa: Alfa Aktüel Yayınevi, 2006).
- Dorian, James P., Brett H. Wigdortz ve Dru C. Gladney, "China and Central Asia's Volatile Mix: Energy, Trade, and Ethnic Relations", *Asia-Pacific Issues*, Sayı: 31, Mayıs 1997.
- Erhan, Çağrı, "ABD'nin Orta Asya Politikası ve 11 Eylül Sonrası Yeni Açılımları", *Stradigma*, Sayı: 9, Ekim 2003; (<http://www.stradigma.com>).
- Erol, Mehmet Seyfettin "Orta Asya'da Güvenlik Sorunları", *H.Ü. Türkiyat Araştırmaları*, Yıl:1, Sayı:1, Güz 2004.
- Hansen, Flemming Splidsboel, "A Grand Strategy for Central Asia", *Problems of Post-Communism*, Cilt: 52, Sayı: 2, Mart/Nisan 2005.
- Interfax Business Report, Sayı: 54, Mart 1996.
- International Monetary Fund, *Republic of Kazakhstan: Selected Issues*, IMF Country Report, Sayı: 05/240, Temmuz 2005.
- International Monetary Fund, *Republic of Kazakhstan: Statistical Appendix*, IMF Country Report, Sayı: 05/239, Temmuz 2005.
- Jukov, Stanislav Viaçislavoviç, "Kazakistan, Kırgızistan, Uzbekistan vı Sotsialna-Ekonomiçeskih Strüktüräh Sovremennovo Mira", *Mirovaya Ekonika i Mejdunarodnaya Atnaşenya*, Mart 1997.
- Junisbai, Barbara & Azamat Junisbai, "The Democratic Choice of Kazakhstan: A Case Study in Economic Liberalization, Intraelite Cleavage, and Political Opposition", *Demokratizatsiya*, Cilt: 13, Sayı: 3, Yaz 2005.
- Khidirebekughli, Doulatbek, "U.S. Geostrategy in Central Asia: A Kazakh Perspective", *Comparative Strategy*, Cilt: 22, Sayı: 2 Nisan 2003.
- Kılıç, Nurel, *Yurtdışı Müteahhitlik Hizmetlerinin Sorunları ve Çözüm Önerileri*, Araştırma ve Meslekleri Geliştirme Müdürlüğü, Haziran 2004; (<http://www.izto.org.tr>).
- Laçiner, Sedat. "Bakü-Tiflis-Ceyhan: Türkiye Gerçek Bir Bölgesel Güce Dönüşürken", *USAK Gündem*, 6 Haziran 2006; (<http://www.usakgundem.com/yazarlar.php?id=329&type=3>).
- Larson, Alan P., "Kazakhstan: Finishing Transformation", *The DISAM Journal*, Güz 2003.
- Liao, Janet Xuanli, "A Silk Road for Oil: Sino-Kazakh Energy Diplomacy", *Brown Journal of World Affairs*, Cilt: 12, Sayı: 2, Kış / Bahar 2006.
- Macfarlane, S. Neil, "The United States and Regionalism in Central Asia", *International Affairs*, Cilt: 80, Sayı: 3, 2004.

- Pannier, Bruce & Peter Rutland, "Central Asia's Uneasy Partnership with Russia", *Transition*, 15 Aralık 1996.
- Perovic, Jeronim, "From Disengagement to Active Economic Competition: Russia's Return to the South Caucasus and Central Asia", *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*, Cilt: 13, Sayı: 1, Kış 2005.
- Rasizade, Alec, "Washington and the "Great Game" in Central Asia", *Contemporary Review*, Cilt: 280, Sayı: 1636, Mayıs 2002.
- Reznikova, Aksana Beniaminovna, "Rasiya, Turtsiya i İran vı Sentralni Azii", *Mirovaya Ekonomika i Mejdunarodniye Atnaşeniya*, Ocak 1997.
- Roy, Oliver, *The New Central Asia: The Creation of Nations*, (New York: New York University Press, 2000).
- Saudabayev, Kanat, "Kazakhstan and the United States: Growing Partnership for Security and Prosperity", *American Foreign Policy Interests*, Cilt: 27, Sayı: 3, Haziran 2005.
- Serin, Vildan & Elif Yüksel, "Foreign Direct Investment Flows in Kazakhstan: The Role of Energy Sector", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 25, 2005.
- Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı, Yurtdışı Eğitim-Öğretim Genel Müdürlüğü; (<http://yeogm.meb.gov.tr>).
- Tasmağanbetov, Imangali, "Kazakhstan: From a Strategy of Survival to a Strategy of Prosperity", *American Foreign Policy Interests*, Cilt: 3, Sayı: 1, 2005.
- Thurow, Lester, "Komünizmden Kapitalizme Geçiş", *Küresel Rekabet*, (Çev. Mustafa Özel), (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994).
- TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu*, 2004.
- TİKA, *Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu*, 2005.
- TPOA, *Yıllık Rapor*, 2004.
- Trenin, Dmitri, "Southern Watch: Russia's Foreign Policy in Central Asia", *Journal of International Affairs*, Cilt: 56, Sayı: 2, Bahar 2003.
- United Nations Commodity Trade Statistics Database; (<http://unstats.un.org>).
- US Department of State; (<http://www.state.gov/r/pa/ei/bgn/5487.htm>).
- Warkotsch, Alexander, "The European Union and Democracy Promotion in Bad Neighbourhoods: The Case of Central Asia", *European Foreign Affairs Review*, Cilt: 11, Sayı: 4, 2006.
- Winrow, Gareth, "Turkey and Central Asia," *Central Asian Security: The New International Context*, Roy Allison & Lena Jonson (Der.), (Londra, The Royal Institute of International Affairs, 2001).
- Winrow, Gareth, "Turkey and the East-West Gas Transportation Corridor", *Turkish Studies*, Cilt: 5, Sayı: 2, Yaz 2004.
- Zeyrek, Deniz, "Bakü-Tiflis-Ceyhan Tam Kapasite", *Radikal*, 11 Haziran 2006.
- Zardykhan, Zharmukhamed, "Kazakhstan and Central Asia: Regional Perspectives", *Central Asian Survey*, Cilt: 21, Sayı: 2, 2002.

Zardykhan, Zharmukhamed, "Russians in Kazakhstan and Demographic Change: Imperial Legacy and the Kazakh Way of Nation Building", *Asian Ethnicity*, Cilt: 5, Sayı: 1, Şubat 2004.

"EU Urges Kazakhstan to Improve Rights", RFE / RL, 1 Aralık 2006; (<http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/12/52006c75-db05-4878-98a9-371f88268019.html>).